

PB-PP | B 19464
BELGIE(N) - BELGIQUE

SPOREN⁵² VAN HERINNERING

PEDAGOGIE EN GESCHIEDENISOVERDRACHT

EEN DRIEMAANDELIJKSE UITGAVE VAN
VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS

APRIL - MEI - JUNI 2024

uitzonderlijke bijdrage
NESHAMA

De tweede generatie
p. 2-17

nawoord
p. 18

actualiteit
FOUR SISTERS:
CHANTAL AKERMAN
p. 19-21

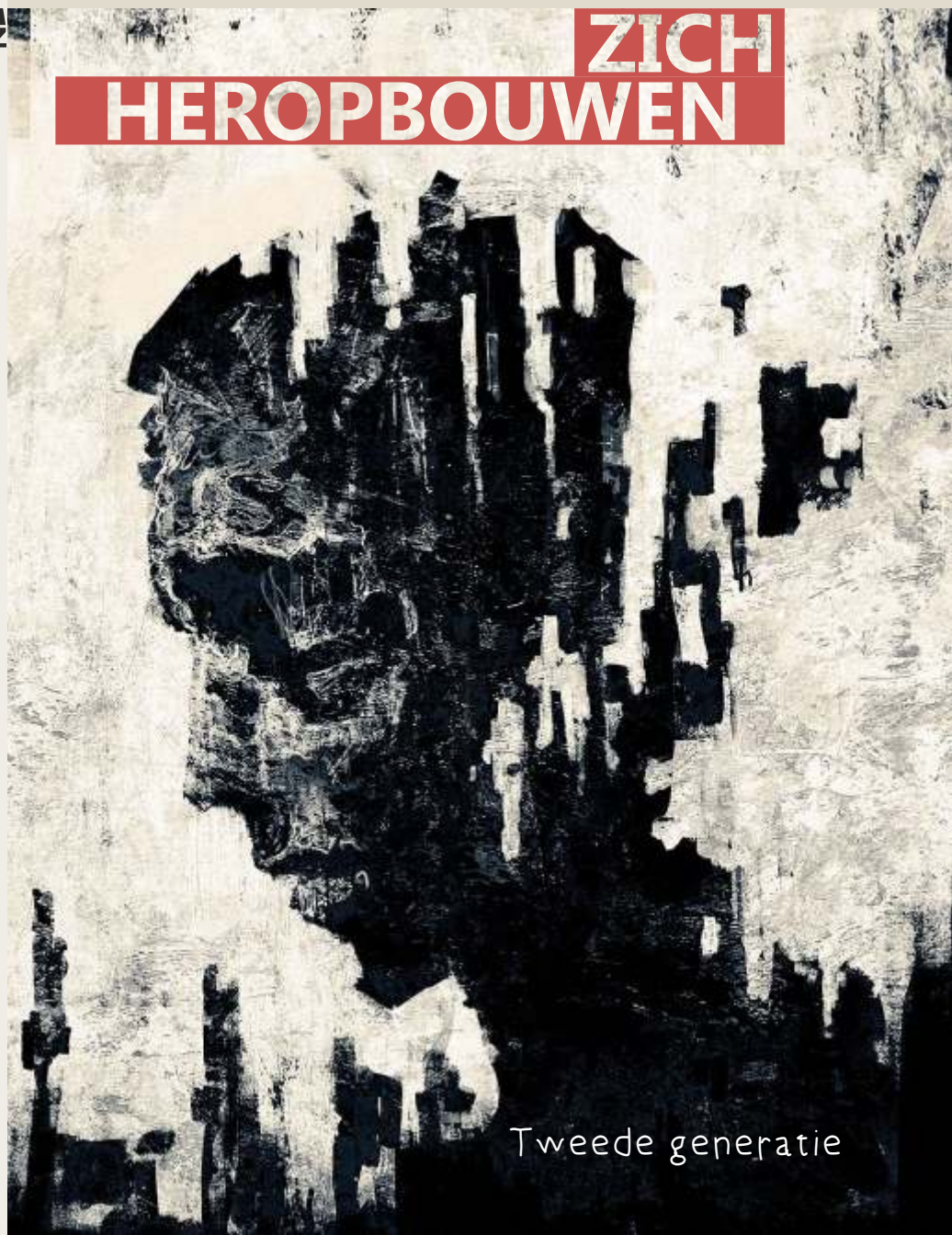
Auschwitz
**HET BELANG VAN
DE JUISTE WOORDEN**
p. 22-23

wist je dit?
ART SPIEGELMAN
p. 24-25

portfolio
SOBIBÓR
Het nieuwe memoriaal
p. 26-27

UITGELEZEN?
LEG MIJ IN DE LERARENKAMER

ZICH HEROPBOUWEN

Tweede generatie

DE SHOAH - DE WOORDEN VAN KINDEREN VAN OVERLEVENDEN

Educatieve waarde voor toekomstige generaties

Je bent geboren na de Tweede Wereldoorlog,
Een of beide van je ouders zijn of waren overlevenden van de Shoah:

- Overlevende(n) van concentratiekampen,
- Verborgenen kinderen,
- Joodse verzetsstrijders of gewapende partizanen,
- Of een andere ervaring met het overleven van de Shoah,
- Je ouders zijn er niet meer, of niet meer in staat om zelf te getuigen.

In de hoop een bijdrage te leveren aan het 'Nooit meer'-idee, vragen scholen in Vlaanderen, Wallonië en Brussel regelmatig om conferenties voor hun middelbare scholieren.

Je denkt dat het horen van het verhaal van je ouders of je familie kan bijdragen tot dit herinneringswerk bij de jongere generaties en je hebt een paar uur per maand om hieraan te besteden.

De *Joodse Sociale Dienst* biedt u de kans om een team te vormen van mensen van de Tweede Generatie.

U vindt er:

- Een warm welkom,
- Een plek waar je kunt nadenken over wat een verhaal kan zijn, gebaseerd op de tweede generatie, die de bewaarplaats is van de geschiedenis van onze ouders,
- Ondersteunen en opvolgen van het herinneringswerk, met bijdragen van specialisten op het gebied van geschiedenis, filosofie, psychologie en onderwijs.
- Een ontmoeting met jongeren die u vragen zullen stellen, waardoor deze activiteit centraal komt te staan in het leven.

Neshama-project georganiseerd door Joodse Sociale Dienst

Contactpersoon: Jérémy PAYET (maandag t/m vrijdag)

Judith BZUROVSKI (dinsdag en donderdag)

Tel: 02/538 81 80

Mail: neshama@servicesocialjuif.be

BIJZONDERE BIJDRAGE VAN DE TWEEDE GENERATIE HET NESHAMA PROGRAMMA

De maatschappelijk werkers van de Joodse Sociale Dienst die zich ontfermen over slachtoffers zoals gedefinieerd door CLAIMS (zie *Sporen van Herinnering*, nr. 50, p. 16) kunnen getuigen van een verandering in de bezorgdheid van de kinderen van overlevenden. Twintig jaar geleden vroegen ze zich af: hoe kunnen mijn ouders hulp krijgen voor hun pensioen? Tien jaar geleden werd deze vraag: hoe kunnen ze thuis op een waardige manier oud worden? Vandaag is de ultieme vraag: wie zal zich ons herinneren?

Deze overgang van 'zij' naar 'wij' is even noodzakelijk voor deze tweede generatie als het onvermijdelijke verdwijnen van de laatste directe getuigen. Het aanstaande verlies van een ouder – vaak een stille – van wie we weten dat hij geleden heeft en die ons achterlaat met het gewicht van een altijd aanwezige tragedie, is een dubbel verdriet, een dubbele eenzaamheid. Voor de dochters en zonen van gedeporteerden of verborgen kinderen is de plicht om te gedenken niet alleen een keuze, maar vaak een noodzaak.

Het *Neshama* ('Ziel' in het Hebreeuws) programma werd opgezet om aan deze behoefte te helpen voldoen. Het is geen therapeutische cursus en ook geen historisch trainingsprogramma, maar het bereidt kinderen van de tweede generatie voor in een discussiegroep om hun individuele getuigenissen, en daarmee de geschiedenis van hun familie, aan een schoolpubliek te geven om de herinnering door te geven, zodat de herinnering aan hen die er niet meer zijn niet verloren gaat.

Florent **Coury**
Directeur SSJ

Niet alleen leest u in dit nummer van uw vertrouwde pedagogische bulletin *Sporen van Herinnering* de vierde en laatste uitwerking van het jaarthema 'zich heropbouwen', maar tevens hebben wij het genoeg dit nummer te wijden aan een uitzonderlijke en opmerkelijke samenwerking met de Joodse Sociale Dienst (*Service Social Juif*), die het project *Neshama* uit de grond hebben gestampt. Het betreft de kinderen van de over-

levenden, de zogenaamde tweede generatie, die na het verdwijnen van de eerste generatie – de ooggetuigen zelf – de fakkel overnemen om het brede publiek in te lichten van hetgeen hun ouder(s) heeft/hebben meegemaakt, maar waar tevens ook aandacht wordt besteed aan hun eigen ervaringen.

Namens de personeelsleden van de Joodse Sociale Dienst, die ik oprecht dank voor hun mede-

werking van dit nummer, en de twee pedagogische commissies van de vzw Auschwitz in Gedachtenis, dank ik u voor jullie trouw- en adequaatheid tijdens het lezen, pedagogisch aanwenden en reageren op de voorgaande nummers. ■

Johan Puttemans
Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

Het Neshama Project

In 2020 werd op initiatief van Viviane Lipszstadt, maatschappelijk assistente bij het Centre d'Action Sociale Globale (CASG) van de Joodse Sociale Dienst, in samenwerking met Judith Bzurovski, psychologe bij het Psychomedische Centrum, en Jérémy Payet, maatschappelijk werker bij het CASG, een project opgezet om familie verhalen over de Shoah door te geven aan de tweede generatie.

Het project heeft een aantal doelstellingen:

- Ervoor zorgen dat de laatste overlevenden van de eerste generatie Joden vervolgd werden (interneringskampen, concentratiekampen, onderduikers, leden van het verzet, enz.) hun verhaal gekend blijft bij jongeren.
- In te gaan op de vraag van scholen, waar onderwijs over de Shoah een verplicht onderdeel is van het curriculum voor de laatste jaren van de middelbare school, door hen kinderen van overlevenden (tweede generatie) te sturen om het bijzondere verhaal te

vertellen van hun families tijdens de genocide op de Joden, vanuit hun standpunt als tweede generatie; we noemen hen "Herinneringoverbrengers".

- Ingaan op verzoeken van kinderen van overlevenden om de ervaringen van hun ouders tijdens de Shoah door te geven of om een herinneringsplicht te vervullen door jongeren in heel België in te lichten.

- Veel mensen die ons hebben benaderd om hun herinneringen door te geven, hebben geleden onder de traumatische ervaringen van hun ouders die overlevenden waren van de Holocaust.

DE SHOAH VERTELD DOOR KINDEREN VAN OVERLEVENDEN

Om een "herinneringoverbrenger" te worden, hebben we een opleidingskader opgezet dat ook een veilige plaats is waar naar hen geluisterd kan worden en waar ze gesteund worden in het uiten van hun leed.

Dit kader omvat een historische en pedagogische opleiding, gegeven door Johan Puttemans, historicus van de vzw Auschwitz in Gedachtenis. Daarnaast omvat deze opleiding ook ondersteunende activiteiten die verband houden met het thema (bezoeken aan herdenkingsplaatsen, seminars, conferenties, enz.)

EEN GETUIGENIS DIE AANZET TOT NADENKEN

Het brengen van een getuigenis dient voornamelijk leerlingen van het secundair onderwijs aan te zetten na te denken en te reflecteren op een eventuele eigen familiegeschiedenis, of zich toe te laten zich in iemands situatie te plaatsen. Het verhaal dat ze te

horen krijgen brengt onvermijdelijk een morele invalshoek met zich mee. Hieraan willen de getuigen van de tweede generatie eveneens aan tegemoetkomen; niet enkel het brengen van hetgeen hun familielid is overkomen, maar ook te reflecteren naar het heden

en de toekomst toe. Hieronder vindt u een aantal ethische overpeinzingen die door de leerkracht eventueel na de getuigenis kunnen gebruikt worden om een klassikale discussie tot gang te brengen waarbij elke leerling zich in eer en geweten uitdrukt.

“De gaten van het geheugen in de geschiedenis van de mensheid worden breder en breder totdat we niets meer leren van het verleden...”

Myriam Aboaf

‘De gedachtenis opsporen, is hem een ziel toekennen.’

Dominique Coman-Lévy

‘De verschrikking was zodanig dat, indien ik er niet zou geweest zijn, ik het niet geloofd zou hebben.’

Jacques Frojmovics die zijn moeder citeert

‘Ik ben mijn vader niet, maar ik kan zijn verhaal vertellen en de vragen die ik me door zijn ervaring gesteld heb met leerlingen die ik ontmoet delen.’

Evelyne Guzy

‘De overdracht van de gedachtenis is een beschermingswal tegen de haat.’

Viviane Teitelbaum

‘Nooit vergeten dat achter de wolken zich de zon bevindt...’

Pascale Gruber-Ejnès

‘Laten we met het licht en de schaduw van het verleden en het hele kleurenpalet van het heden bouwen aan een toekomst van solidariteit, rechtvaardigheid en vrede.’

Judith Bzurovski

‘De geschiedkundige gedachtenis: een mijlpaal van de Menselijkheid.’

Brigitte Uffner

KUN JE GETUIGEN OVER WAT JE NIET HEBT MEEGEMAAKT?

Als afstammeling van een groep overlevenden van de Shoah vroeg ik me al snel af hoe ik dit verleden kon doorgeven aan de volgende generaties. Natuurlijk waren de ervaringen van mijn familie individueel, maar de emoties en de politieke kwesties waarmee ze te maken hadden, waren universeel. De vragen die ik mezelf over hen stelde, gaan ons allemaal aan: ‘Hoe voelt het om extreem geweld te ervaren?’, ‘Hoe reageren als totalitarisme ook bij ons opduikt?’, ‘Hoe haat tegen anderen voorkomen?’.

Een tiental jaren geleden begon ik die vragen te onderzoeken via de literatuur, en begon ik de geschiedenis van mijn familie te bestuderen. Het resultaat van die werkzaamheden is *La Malédiction des Mots* geworden, verschenen bij MEO. Het boek verhaalt over mijn grootvader van vaderskant – de Overlevende – over mijn grootvader van moederskant – de Verzetstrijder – en over mijn vader – het Kind, tien jaar oud in 1940.

Toen het boek eenmaal gepubliceerd was, vroeg ik me af hoe ik dit werk concreet kon voortzetten, met name voor tieners. Toen kwam ik in contact met de initia-

tiefnemers van het Neshama programma. Ze wilden graag een projectgroep opzetten met mensen van de Tweede Generatie, die lezingen zouden geven op scholen nu de Eerste Generatie langzaam aan het verdwijnen is. Ik aanvaardde enthousiast. Maar een vraag bleef door mijn hoofd spoken: ‘Hoe kun je getuigen over iets wat je niet hebt meegeemaakt? Is dat een legitieme handwijze?’

Naarmate de door Neshama georganiseerde training vorderde, realiseerde ik me dat ik alleen kon getuigen over mijn eigen verle-

den, mijn eigen onderzoeken en mijn eigen overwegingen. Zelfs na nauwgezet uitgevoerd onderzoek, blijft een verhaal altijd een toe-eigening, gefilterd door de subjectiviteit van de verteller. Ik besloot dat standpunt volledig te omarmen en te vertellen over het onderzoek naar de lotgevallen van mijn vader. Veronderstellingen worden als zodanig gepresenteerd en de emoties die hij alicht heeft gevoeld, worden voorgesteld als hypotheses. Ik stond niet in mijn vaders schoenen toen hij bij de uittocht 1.700 km alleen moest reizen. Ik stond ook niet in zijn schoenen toen hij bij twee

Evelyne Guzy werd in 1960 in Elsene geboren en woont in Brussel. Na haar studie journalistiek en het behalen van een agrégation (hoger onderwijsdiploma) – later aangevuld met een onderzoekopleiding – wijdt ze het grootste deel van haar carrière aan schrijven en communicatie: auteur van informatiebrochures over onderwerpen van algemeen belang, redacteur, occasioneel *ghostwriter* en coach in haar twee specialiteiten. Ze schrijft het essay *Attentats-suicides. Le cas israélo-palestinien* (Voorwoord van Pierre Mertens - Luc Pire, 2004). Op het gebied van fictie publiceert ze een stadsgeschiedenis, *Bruxelles-Eaux* (Maelström, 2010), een verhalenbundel, *Belgiques. Ce qui reste quand on a tout oublié...* (Ker éditions, 2023) en drie romans: *Dans le sang* (Bernard Gilson Éditeur, 2009), *Le martyr de l'Etoile* (Luc Pire, 2012) en *La Malédiction des Mots* (M.E.O., 2021). De thema's 'geweld' en 'herinnering' lopen als een rode draad door haar werk. Evelyne Guzy heeft ook bijgedragen aan collectieve werken en schreef een column over Belgische schrijvers voor de Brusselse radiozender BRFM 104.3. Ze is medewerkster van het literaire tijdschrift *Marginales* en stond op de shortlist van de voorlaatste Victor Rossel Prijs voor Literatuur in 2021 voor *La Malédiction des Mots*.

© Publiek domein

verschillende gezinnen werd verborgen voordat hij uiteindelijk werd opgenomen in een instelling die werd geleid door een dominicanenorde. Ik heb niet de schrik ervaren toen hij werd uitgekled door een Duitser om te controleren of hij besneden was ... Ik ben natuurlijk niet mijn vader, maar ik kan wel zijn verhaal vertellen en de leerlingen die ik ontmoet, deelgenoot maken van de vragen die zijn ervaring bij mij oproept. Bv. zijn ervaringen met migratie, wat raakvlakken heeft met de ervaringen van sommige leerlingen. Ik hoop dat het verhaal dat ik vertel, getuigt van de kracht van mijn

vader om aan de gevaren die op zijn pad kwamen het hoofd te bieden; en het is een boodschap van levenslust, anders was ik er immers niet geweest.

De tweede uitdaging die ik wilde aangaan kan als volgt worden samengevat: hoe kunnen we leerlingen het verlangen bijbrengen om te onthouden – of zoals Vincent Engel het mooi verwoordt: een verlangen te weten en te delen wat ze hebben gehoord en hieruit de conclusies te trekken die nuttig zijn om zich verder te ontwikkelen? Het verhaal van mijn vader – en via hem, de getuigenis

van overleving die ik belichaam – biedt, denk ik, deze mogelijkheid omdat de tieners aan wie ik het vertel zich gemakkelijk met hem kunnen identificeren. Hij heeft zoveel beproevingen doorstaan voordat hij een volwassen en succesvol persoon werd ...

Ik hoop dat dit een soort van inwendig verhaal kan zijn dat hen inspireert om zich te verdiepen in de eigen ervaringen en familiegeschiedenis, in het volle besef dat de aanvaarding van anders-zijn, een grote rijkdom met zich meebrengt. ■

Evelyne Guzy

PROJECTEN, VERGELIJKBAAR MET NESHAMA, IN DE REST VAN DE WERELD

In het Verenigd Koninkrijk

'*Generation 2 Generation (G2G)*'¹ is een liefdadigheidsinstelling voor Holocausteducatie, opgericht om nakomelingen van de tweede en derde generatie Holocaustoverlevenden in staat te stellen hun familiegeschiedenis aan een breder publiek te presenteren. Er zijn geen kosten, maar je kunt een donatie doen als je hen wilt steunen.

De '*Holocaust Educational Trust*' biedt getuigenissen van de eerste en tweede generatie aan scholen in het Verenigd Koninkrijk, persoonlijk of via videoconferenties. Ze voorzien leerkrachten ook van lespakketten en een educatief adviseur².

Een netwerk van de tweede generatie werd opgericht na twee conferenties in Londen in 1994 en 1995. Er werd eerst een nieuwsbrief *Second Generation*

Voice gelanceerd in 1996 om de deelnemers aan de conferentie op de hoogte te houden van de verschillende activiteiten, en na verschillende succesvolle vergaderingen werd het definitieve netwerk in januari 1997 opgericht. *Voice* werd *Voices (Second Generation Voices)* om het scala aan ervaringen en meningen op nationaal niveau weer te geven, en wordt drie keer per jaar gepubliceerd. Je hoeft niet Joods te zijn om lid te zijn van het Tweede Generatie Netwerk. Het is het feit 'tweede' of 'derde' generatie te zijn, d.w.z. de directe ervaring te hebben uit een familie te komen waarvan een van de ouders of grootouders zelf getroffen werd door nazi vervolging, dat van belang is. Leden zijn van alle leeftijden en achtergronden en wonen in het Verenigd Koninkrijk, Europa en de rest van de wereld.

In Nieuw-Zeeland

Het '*Holocaust Centre of New Zealand*' heeft 2 gespreksgroepen voor de tweede generatie.

De '*Auckland Second Generation Group*', opgericht in 1994, heeft nu ongeveer honderd leden. Ze komen om de zes weken samen, *face-to-face* of via videoconferentie. De groep staat open voor zonen en dochters van overlevenden van de Holocaust, dus een of beide ouders tussen 1933 en 1945 die het slachtoffer werden van nazivervolging.

De '*Wellington Second Generation Group*' werd opgericht in mei 2018. Sindsdien is het uitgegroeid tot meer dan 70 leden en organiseert het elke twee maanden bijeenkomsten. In 2023 richt de groep zich op studies van de derde generatie en *Home Displacement and Belonging*³.

Drie programma's in New York

Het 'Holocaust & Human Rights Education Center' (HHREC)⁴ is een non-profitorganisatie die getuigenissen van de eerste generatie aanbiedt in lokale scholen, evenals sprekers van de tweede en derde generatie, die ze hebben gegroepeerd en *Generations Forward* hebben genoemd. Er zijn geen kosten verbonden aan een spreker van de eerste generatie, maar ze raden een donatie van \$200 aan.

Het 'Manhattan College Holocaust, Genocide en Interfaith Education Center' heeft een project voor de tweede generatie dat *L'Dor V'Dor* heet. In het Hebreeuws betekent dit 'van generatie op generatie'. Hun project bestaat uit het opnemen van video-interviews met mensen van de tweede generatie⁵.

De 'Marion & Aaron Gural

JCC' heeft een project genaamd *SHEMA - Studies in the Holocaust - Education, Memories, Awareness*. Het is een programma voor overlevenden van de tweede generatie dat zich richt op het verzamelen en delen van biografieën van overlevenden van de Holocaust en het onderwijzen van middelbare scholieren over de Holocaust via live presentaties en videoconferenties⁶.

In Florida

'Generations After' is een netwerk waarvan de leden de verhalen van hun ouders en hun eigen verhalen vertellen en over wat het betekent deel uit te maken van de familie van een Holocaust-overlevende, in het *Florida Holocaust Museum* en in scholen in de buurt van Tampa Bay. Ze zijn op zoek naar mensen van de tweede, derde en vierde generatie om hun netwerk uit te breiden⁷.

Te bezoeken websites:

- <https://www.holocaustcentre.org.nz/generations-after.html#>
- <https://www.lausanneschool.com/news/posts/second-generation-holocaust-survivor-shares-life-and-legacy-with-upper-school-class>
- https://www.yadvashem.org/odot_pdf/MicrosoftWord%20-%206058.pdf
- <https://www.thefhm.org/support/the-generations-after-group/>
- <https://blog.nationalmuseum.ch/en/2021/11/voices-of-holocaust-survivors-in-switzerland/>
- https://www.swissinfo.ch/eng/culture/75-years-on_why-it-s-never-too-late-to-learn-from-holocaust-survivors/45507824
- <https://washtenawjewishnews.org/educating-about-the-holocaust-in-switzerland/>
- <https://www.swissinfo.ch/eng/history/gallery-witness-to-history-the-last-swiss-holocaust-survivors/45522288>
- <https://gamaraal.com/education/>
- <https://gamaraal.com/projects/>
- <https://blog.nationalmuseum.ch/fr/2021/09/ma-grand-mere-etait-nazie/>

(1) <https://www.generation2generation.org.uk/about-us/>

(2) <https://www.het.org.uk/education/outreach-programme>

(3) <https://www.holocaustcentre.org.nz/generations-after.html>

(4) <https://hhrecny.org/generations-forward/#>

(5) <https://hgimanhattan.com/second-generation-project>

(6) <https://www.guraljcc.org/second-generation-holocaust-group/>

(7) <https://www.thefhm.org/support/the-generations-after-group/>

DRUK JEZELF UIT!

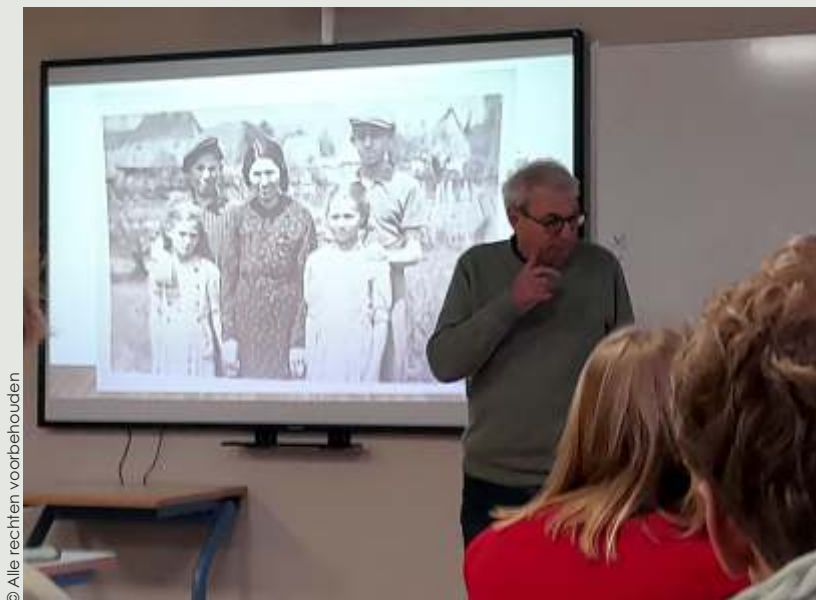
STEL VRAGEN!

LEER ANDEREN KENNEN!

Jacques Frojmovics (°1952) vertelt het verhaal van wat er met zijn familie gebeurde op een nogal onconventionele manier. Aanvankelijk dacht hij dat zijn voordracht beperkt zou blijven tot het vertellen van zijn eigen verhaal, maar al snel herzag hij zijn aanpak. Van de twee uur die hij met de leerlingen doorbrengt, besteedt hij de helft aan het verhaal van zijn familie. Alles wat hij nodig heeft om zijn verhaal te illustreren is een foto en een kaart. Aan de andere kant maakt hij er een punt van om de rest van zijn tijd te gebruiken om vragen van de aanwezige jongeren te beantwoorden. Voor hem is het belangrijkste wat de leerlingen meenemen van hun ontmoeting. Jacques vindt dat het verhaal van zijn familie niet erg origineel is, dat het slechts een van de vele is. Hij begint met het verhaal van zijn oom Martin, omdat Martin een jonge tiener was. Het is dus makkelijk voor de leerlingen om zich met hem te identificeren. Jacques vertelt het vrij korte ver-

haal van een jongeman die aanvankelijk met zijn ouders in een getto in de voormalige Poolse regio Galicië woont. Het is 1941 en de nazi's slachten de Joden in het getto meedogenloos af, waardoor Martin met zijn kleine zusje naar de bergen vlucht. Helaas was de winter streng en zijn zusje stierf in zijn armen tijdens hun reis. Martin besloot naar zijn geboortedorp in de Karpaten te lopen, zo'n 80 km verderop. Daar merkte hij dat de deportatie van Joden in volle gang was en hij besloot door te lopen naar Boedapest, dat door de nazi's gespaard was gebleven. Het land werd geregeerd door admiraal Horthy, die aan het hoofd stond van een antisemitsch regime. Hoewel ze niet gedeporteerd werden, zoals het geval was in het door de nazi's bezette Europa, leidden de Joden ook hier een moeilijk bestaan. Martin bracht het grootste deel van zijn dagen zwerfend door op straat. Hij vond onderdak in een weeshuis dat werd gesponsord door de

Joint (American Jewish Joint Distribution Committee), maar hij voelde zich er niet goed en pakte al snel zijn koffers. Toen de Russen Boedapest omsingelden, dwongen de nazi's jonge mensen Duitse legeruniformen aan te trekken en te vechten om de stad te verdedigen. Boedapest viel al snel in handen van de Sovjets, die hun tegenstanders arresteerden en veroordeelden tot standrechtelijke executies. Martin komt voor een vuurpeloton te staan, samen met andere 'verzetstrijders'. Gelukkig voor hem is de Volkscommissaris die de leiding heeft over dit peloton van het Rode Leger Joods. Net toen hij op het punt stond het fatale bevel te geven, hoorde hij een van de veroordeelden - in Duits uniform - de Kaddisj (het Joodse gebed voor de doden) opzeggen en vroeg hem waar hij vandaan kwam. Uiteindelijk werden alle Joden naar een werkkamp voor krijgsgevangenen gebracht. En met dit wonder eindigt Jacques zijn toespraak.

© Alle rechten voorbehouden

Jacques gebruikt enkele familiefoto's om zijn verhaal te illustreren

U was een van de initiatiefnemers van het Neshama-project. Hoe is dit project tot stand gekomen?

Mijn moeder stierf vier jaar geleden. Ik ken haar verhaal al sinds ik heel jong was, en ze nam het nooit licht op. Ze vertelde me bijvoorbeeld hoe ze naakt voor Dr. Mengele stond. We spraken er openlijk over, het was geen taboe zoals in veel families van overlevenden. Na haar dood werd ik, misschien bewust, steeds vaker geconfronteerd met revisionistische opmerkingen. Ik voelde dat ik iets moest doen, dat ik haar verhaal en dat van haar broer moest delen. Ik had geen idee hoe ik het moest aanpakken of wat het resultaat zou zijn, maar ik was ervan overtuigd dat het verhaal van mijn familie – net als dat van zoveel andere families – als illustratie kon dienen. Dit idee gaf me enorm veel voldoening en beetje bij beetje werd het een echte missie voor me.

Je getuigenis begint met het verhaal van je oom. Praat je ook over je ouders?

Ja, dat doe ik. Ik vertel het verhaal van mijn moeder, die erin slaagde

om met haar zus uit de synagoge te ontsnappen net voordat de nazi's het gebouw in brand staken om alle Joden die erin opgesloten zaten levend te verbranden. Ze gingen op weg naar Boedapest, waar mijn moeder als naaister werkte totdat de nazi's Hongarije binnenvielen en de massadeportatie van de Joodse bevolking naar Auschwitz organiseerden. Toen ze in Birkenau aankwamen, werd haar zus meteen geselecteerd voor de gaskamers omdat ze tyfus had. Mijn moeder wilde niet dat ze alleen ging en vroeg of ze met haar mee mocht, maar Dr Mengele antwoordde: "Nee. Je bent te jong en te mooi. We zullen je laten werken voordat we je doden." Ze verbleef tot het einde van de oorlog in een werkkamp ten noorden van Hamburg en werd in 1945 bevrijd door de Amerikanen.

Wat is volgens jou de beste aanpak om op scholen te getuigen?

Na het vertellen van mijn verhaal beantwoord ik altijd de vragen van de leerlingen. Het Israëliisch-Palestijnse conflict komt vaak ter sprake, maar daarover later

meer. Persoonlijk heb ik geen probleem met meer intieme vragen, ook al begrijp ik dat ze verontrustend kunnen zijn voor andere getuigen van de tweede generatie. Na elke uitwisseling vraag ik of mijn antwoord duidelijk en volledig genoeg was. Meestal is dat zo. Wat ik probeer te vermijden is om een vraag te laten hangen en te zeggen dat ik er later op terug zal komen, om hem uiteindelijk nooit te beantwoorden. Hoe vaker ik getuig voor jonge mensen, hoe beter ik me voel.

Wat zijn de meest gestelde vragen?

De meest gestelde vraag is: "Wat is een dictatuur?" Ik krijg ook veel vragen van persoonlijke of emotionele aard. Mensen vragen me bijvoorbeeld hoe ik me voel over mijn familiegeschiedenis, als lid van de tweede generatie, of ik er trots op ben om joods te zijn of me ervoor schaam, hoe mijn kinderen erover denken, enzovoort. Ik vind deze vragen erg interessant omdat ze me dwingen om over mijn identiteit te praten. Ik vraag de jongeren altijd of ze over hun eigen identiteit praten, of ze

Een Europese kaart aanwenden,
is geen overbodige luxe.
Het laat zijn publiek toe zijn verhaal te
kunnen volgen in tijd en ruimte

© Alle rechten voorbehouden

op de hoogte zijn van de identiteit van anderen, of dat ze er samen over praten. "Heb je je ouders of grootouders hier ooit naar gevraagd? Wat weet je over je afkomst?" Ik vind altijd dat deze vragen hen uitdagen, hen zichzelf laten afvragen wie ze zijn. Daarna praat ik met ze over het belang van praten over zichzelf en anderen, want als je anderen niet kent, ben je bang voor ze. Ze hebben een andere huidskleur, ze spreken onbegrijpelijke talen, ze eten vreemde dingen... Mijn doel is om jongeren hun angst te laten heroverwegen, maar ook hun nieuwsgierigheid. Ik moedig ze aan om zich te uiten en vragen te stellen. Dat is het belangrijkste wat ik ze kan leren: fundamentele vragen stellen.

Ik praat ook over pesterijen. Nog niet zo lang geleden sprak ik over pesterijen, stalkers en 'zwarte schapen' op een school. Ik introduceer het onderwerp graag met vragen: "Weet je waarom sommige mensen anderen lastigvalen? Hoe genieten de pesters ervan?" 'Zwarte schapen' brengt ons meestal terug naar de Shoah, omdat jongeren me altijd vragen:

"Waarom werden de Joden gehaat?" Voor mij is dat niet alleen een interessante vraag, het is een fundamentele vraag. Ik probeer hen te laten zien waartoe bepaalde factoren in de samenleving kunnen leiden. Ik praat bijvoorbeeld met een leerling die een gele trui draagt en zeg dat alle economische problemen worden veroorzaakt door mensen die gele truien dragen. "Alles wat fout gaat is hun schuld."

Wat ik ook doe, is meteen aan het begin van mijn toespraak vertellen dat ik joods ben. Dan vraag ik: "Heb je ooit een jood gezien? Ik neem aan dat je iets anders verwachtte toen je werd verteld dat er een jood zou komen: je stelde je een man voor met een lange baard en pijpenkrullen, nietwaar?" Er kwam eens een leraar naar me toe na mijn spreekbeurt en vroeg: "Kun je me de relatie tussen joden en diamanten uitleggen?" Stelt u zich eens voor: zo'n vraag van een leraar?

Getuig je omdat je het je plicht vindt, of is het meer een persoonlijke ervaring?

Voor mij is het iets heel persoon-

lijks; het is een ontdekkingsreis. Maar zo ben ik ook in mijn dagelijks leven. Ik stel mezelf elke keer dezelfde vragen in de klas. Wat zijn de voordelen en gevaren van sociale netwerken? Wat is de bron van dit of dat citaat dat je overal leest? En ga zo maar door. Twee keer per week ga ik naar een school waar ik jongeren help, waardoor ik in contact kom met veel jonge immigranten. Voor mij is het aangaan van een dialoog met hen een manier om de samenleving te helpen verbeteren.

Wat is de moraal van je werk?

Ik probeer hen duidelijk te maken dat een verantwoordelijke burger zijn, betekent dat je je macht op een positieve manier moet gebruiken. Ik vind het belangrijk om hun burgerzin wakker te schudden. Ze leven in een democratie waar ze rechten hebben en beschermd worden door wetten, en als je kijkt naar wat er in de rest van de wereld gebeurt, realiseer je je dat dit een kans is. Ze moeten deze vrijheden koesteren. Dat is wat ik ze probeer uit te leggen, in eenvoudige woorden. Dat gezegd hebbende, wil ik de ge-

© Alle rechten voorbehouden

Na een korte uiteenzetting, gaat Jacques graag in op door leerlingen gestelde vragen

schiedenis niet manipuleren om mijn doel te bereiken; ik vertel het verhaal van mijn familie en kom er daarna niet veel meer op terug. Praten over mijn oom en mijn moeder is een manier om contact te leggen en dan tot het wezenlijke te komen: hun vragen beantwoorden. Het geeft me enorm veel voldoening om jonge mensen vragen te laten stellen en zich te laten verwonderen over dingen waar ze nooit eerder over nagedacht hebben. Dat is ook de reden waarom ik over mijn familieleden praat: zij waren destijds ongeveer even oud als de studenten, dus jongeren kunnen zich met hen identificeren.

Ik wil ook graag terugkomen op een onderwerp dat tegenwoordig erg gevoelig ligt: het conflict tussen Israël en Palestina. Ik heb dit vorige week nog met een klas besproken. Ik vertel de leerlingen altijd dat het een bijzonder gevoelig onderwerp is en dat wat er in dat deel van de wereld gebeurt vreselijk is. Maar ik leg ze ook uit dat om de huidige situatie te begrijpen, je alle feiten moet kennen. En dat kan alleen door de geschiedenis te bestuderen. Veel

jongeren vragen me wat ik van deze kwestie vind. Ik antwoord altijd dat ik een persoonlijke mening heb, maar dat het aan hen is om meer te weten te komen en hun eigen mening te vormen. Het is een ingewikkeld onderwerp en het zou enorm veel tijd kosten om het tot in de puntjes uit te leggen. Jonge mensen respecteren dat, want ik blijf bij de feiten. Ik denk dat dat een volwassen en verantwoordelijke manier is om met gevoelige onderwerpen om te gaan: ik beantwoord de vraag in plaats van hem onder het tapijt te vegen, maar ik blijf ook niet stilstaan bij het onderwerp.

Tot slot: welke legitimiteit hebben getuigen van de tweede generatie?

Dit is geen nieuwe vraag; ze is niet begonnen met het Neshama-project. Het werd zelfs aangekaart door de overlevenden zelf. Persoonlijk vind ik het volkomen legitiem om het verhaal van mijn familie te vertellen. Het is niet omdat ik geen historicus ben dat ik niet het recht heb om erover te praten. Er rust geen auteursrecht op geschiedenis. En ik zou nooit

beweren dat ik zelf een overlevende ben, noch zou ik me voordoen als iemand anders. Je vraag raakt een snaar bij de tweede generatie. Velen van hen ontdekken hun familiegeschiedenis terwijl ze hun getuigenissen voorbereiden. Ook voor hen is het vooral een persoonlijke reis; een ontdekkingsreis van hun familie die ze in een later stadium van hun leven ondernemen. Het feit dat ik tot de tweede generatie behoor, is nooit een probleem geweest voor de studenten of leerkrachten met wie ik praat. Over het algemeen zijn de leerkrachten blij dat er iemand in hun klas komt. Het zijn gemotiveerde leerkrachten die weten dat mijn getuigenis perfect in hun lessen zal passen. Studenten kunnen dus discussiëren over wat ze geleerd hebben in hun theorielessen met iemand die uit ervaring spreekt, en dat is een goede zaak. ■

Johan Puttemans

Interview met Jacques Frojmovics, donderdag 8 februari 2024, Sint-Gillis
Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

WAT IS DE WAARDE VAN DE GETUIGENIS VAN DE TWEEDE GENERATIE, ZELFS VAN DE DERDE GENERATIE?

De getuigenissen van de tweede generatie zijn om diverse redenen erg waardevol.

Ten eerste om de herinnering vast te houden. De getuigenissen van de tweede generatie laten de herinnering aan de Shoah voortbestaan op een moment dat de laatste overlevenden ons stilaan verlaten. Jongeren die vandaag 18 worden, zullen alleen die noties van de geschiedenis onthouden die hen zijn doorgegeven, niet langer door hen die het hebben meegemaakt en hebben overleefd, maar door hen die het van hun ouders of grootouders hebben gehoord of door onderwijs. Naarmate de laatste overlevenden ouder worden en overlijden, dreigen hun verhalen verloren te gaan als ze niet worden vastgelegd zodat ze nog gedeeld kunnen worden. De getuigenissen van de tweede generatie helpen ervoor te zorgen dat deze ervaringen en de lering die uit de Shoah moeten worden getrokken, niet worden vergeten of verwateren. Deze overdracht van traumatische ervaringen via de getuigenis van de tweede generatie, deelt niet alleen wat hun ouders tijdens de Shoah hebben meegemaakt, maar vertelt daarnaast ook hoe het hun leven heeft beïnvloed.

De tweede generatie, vooral die van vlak na de oorlog, maar ook die geboren in de jaren 1950,

heeft vaak geleden onder het trauma van hen ouders, of die nu overlevenden van de kampen waren of verborgen kinderen. Aan mij persoonlijk vertelde mijn moeder, die een verborgen kind was, me bv. over haar ervaringen van toen ik heel jong was en ze leerde me katholieke gebeden zoals het 'Weesgegroet', zonder dat ik begreep waarom. Vanaf mijn tienerjaren had ik elke nacht nachtmerries waarin de nazi's me zochten, maar nooit vonden ... Ik werd vaak wakker onder mijn bed.

Er zijn mensen die wel hebben kunnen spreken en hun ervaringen hebben kunnen doorgeven, en er zijn mensen die niet hebben kunnen spreken, maar die niettemin, door hun stilte en lijden, hun stempel hebben gedrukt op hun kinderen. Elke nacht, jarenlang, schreeuwde mijn schoonvader zo hard dat het hele gezin wakker werd, zonder ooit zijn verhaal te willen vertellen. Dit ook doorgeven zorgt voor een beter begrip van hoe de ervaringen van hun ouders tijdens de Shoah ook hun leven, identiteit, relaties en wereldbeeld hebben beïnvloed en gevormd. Inzicht in de overdracht van trauma is cruciaal om de langetermijengevolgen van de Shoah op de overlevenden en hun nakomelingen te begrijpen. Het creëert ook een gevoel van verbondenheid met de geschiedenis.

Ten tweede dragen de getuigenissen van de tweede generatie bij aan het onderwijs over de Shoah en de gemeenschappelijke lezing die we van de Tweede Wereldoorlog moeten hebben, door extra lagen van begrip en empathie mee te geven. Ze helpen studenten en onderzoekers de bredere maatschappelijke impact van de Shoah te begrijpen, naast de directe ervaringen van de overlevenden, en ze verrijken zo de studie van de geschiedenis, de psychologie en de sociologie. Dat heeft ook voor hen een meerwaarde. Het delen van hun verhalen, gekaderd in de bredere context van de geschiedenis, kan een vorm van genezing zijn voor de tweede generatie. Het stelt hen in staat hun familiegeschiedenis en de erfenis van de Shoah te verwerken en te aanvaarden. Het kan ook de dialoog tussen generaties vereenvoudigen en de verzoening binnen families en gemeenschappen bevorderen die door trauma's zijn getroffen.

De getuigenis van de tweede generatie voegt extra inzichtelijke dimensies toe aan die van de overlevenden.

Terwijl de overlevenden rechtstreeks verslag uitbrengen over hun ervaringen tijdens de Shoah, interpreteert de tweede generatie deze ervaringen en overdenkt ze. Zij geven een idee van de

Viviane Teitelbaum (Antwerpen, 1955) behaalde een licentie in de journalistiek en sociale communicatie aan de ULB. Als journaliste schreef ze verschillende boeken. Haar interesses zijn veelzijdig: intolerantie, antisemitisme en racisme, alsook vrouwenrechten. Als politica houdt ze zich onder andere bezig met sociale zaken en volksgezondheid.

impact van de ervaringen van hun ouders op de familiedynamiek, de relaties en de persoonlijke identiteiten doorheen de jaren. Dit perspectief geeft ons een beter zicht op de langetermijneffecten van trauma's en veerkracht. De getuigenissen van de tweede generatie over wat hun ouders hebben meegemaakt, bevatten bovendien niet alleen het relaas van hun ouders maar ook nieuwe elementen over de overdracht van herinneringen en trauma's van de overlevenden aan hun kinderen. Ze verkennen hoe deze nalatenschap van generatie op generatie wordt doorgegeven en hoe dat attitudes, overtuigingen en gedrag beïnvloedt. Dit is cruciaal om de bredere maatschappelijke impact van oorlog, deportatie, onderduiken en soms verzet te begrijpen, die verder gaat dan de directe ervaringen van de overlevenden.

Terwijl de overlevenden hun ervaringen kunnen vertellen met rauwe emoties, kan de tweede generatie soms dieper ingaan op de complexiteit van emoties zoals overlevingsschuld, intergeneratieel trauma en de zoektocht naar identiteit, wat prachtig wordt beschreven in 'Maus' van Art Spiegelman en in 'Tweede generatie' van Michel Kichka. De getuigenissen van de tweede generatie bieden een gedifferentieerd en breder begrip van hoe indivi-

duen en families omgaan met het erfgoed van de Shoah over de verschillende generaties heen, en omvatten niet alleen de ervaringen van de overlevenden maar ook die van hun nakomelingen. Ze belichten hoe dit erfgoed decennia na de gebeurtenissen nog steeds binnen families en gemeenschappen doorwerkt. De herinnering wordt uitgelegd als een vorm van erfgoed en dat maakt de geschiedenis van de Shoah soms toegankelijker voor studenten en onderzoekers. Algemeen beschouwd voegt de getuigenis van de tweede generatie complexiteit en rijkdom toe aan ons begrip van de gebeurtenissen en hun langetermijneffecten. Ze biedt waardevolle inzichten in de overdracht van herinneringen en de intergeneratiele dynamiek binnen families en helpt mogelijk ook bij het proces van genezing en verzoening.

Is de getuigenis van de tweede generatie gerechtvaardigd en valt ze te rechtvaardigen?

Om te beginnen heeft de tweede generatie de gevolgen van de Shoah rechtstreeks beleefd doorheen de familiedynamiek, de impact op hun persoonlijke identiteit en op hun relaties met overlevende ouders of grootouders. Hun getuigenissen weerspiegelen hun beleefde ervaringen en perspectieven, die hun leven hebben

gevormd en daarom waarde hebben en erkend moeten worden. Ze bieden een unieke invalshoek die verschilt van die van de overlevenden zelf en omvatten aspecten zoals aanpassingsmechanismen, veerkracht en de complexiteit van overlevings-schuld. De Shoah is niet alleen een belangrijke historische gebeurtenis, maar ook een doorlopende erfenis die de volgende generaties vormt. Bovendien impliceert alleen al de term 'tweede generatie' voor de kinderen van overlevenden dat ze op de een of andere manier zowel slachtoffer als overlevende zijn. De term tweede generatie betekent dat het niet gaat om een volledig nieuwe generatie die totaal verschilt van de vorige, maar suggereert net dat ze deel uitmaakt van een continuïteit. De herinneringen en ervaringen van beide generaties kunnen fundamenteel verschillend zijn, maar de term 'tweede generatie' slaat een brug tussen hen, introduceert het idee van continuïteit en wortelt dit idee in hun identiteit door de afstamming te verankeren¹.

"De afstammelingen van hen die een genocide hebben meegeemaakt, staan op de eerste rij om de psychologische en sociale littekens te zien die de ramp bij hun ouders heeft achtergelaten."²

Om al deze redenen verrijken de getuigenissen van de tweede

In het boek *Tranen onder het masker – ondergedoken kinderen* brengt Viviane Teitelbaum verslag uit van de ondergedoken kinderen in België. Een zestigtal getuigenissen worden gebundeld en in historische context gebracht.

generatie het onderwijs over de Shoah met diverse perspectieven en persoonlijke verhalen die de getuigenissen van de overlevenden aanvullen. Ze helpen de geschiedenis menselijker en toegankelijker te maken voor het hedendaagse publiek, ook omdat ze empathie, begrip en herinnering bevorderen. Daarnaast is er de plicht van het gedenken, kortom de noodzaak en behoefte zaken over te dragen. Het is een generatiegebonden schuld van hen die bepaalde angsten hebben geërfd, zoals mensen kwijtraken of de dood. Hoewel veel overlevenden zich overbeschermd hebben getoond, krijgen veel nakomelingen van overlevenden toch nachtmerries over de oorlog (arrestatie, kampen, vluchten enz.). De verdoken of uitgedrukte ervaringen van de ouders markeren diepgaand de geest van het kind of de jongere³. De emotionele overbelasting is enorm. Kinderen die tijdens de oorlog werden verborgen en kinderen die daarna zijn geboren, dragen de lasten van hun ouders mee. Een 'pleisterkind' zijn, is hun reden van bestaan. Of ze deze pijn nu negeren of accepteren, de gevolgen zijn er stevast en uiteenlopend. Later, door te praten en te getuigen over hun leven, worden de overlevenden zich opnieuw bewust van hun verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties. Voor het joodse volk hield oorlog alleen maar vernietiging en

terreur in. Het verwoorden van dit drama heeft de stilte doorbroken en het woord weer hersteld als doorgeefluik.

De kinderen van verborgen kinderen geven op hun beurt, in naam van de herinnering, in naam van de doden, in naam van Auschwitz, aan hun kinderen de herinnering door van een familie, een volk dat is verdwenen, een wereld die werd opgeslokt. Het is wat Boris Cyrulnik beschrijft in *'Le murmure des fantômes'*. Het is een herstelde scheur van een trauma dat in de herinnering is gegrift en nu deel uitmaakt van de geschiedenis van het individu, als een geest die hem of haar vergezelt. Wat niet kon worden verwerkt door de persoon die het eigenlijke trauma heeft opgelopen, wordt doorgegeven aan zijn of haar nakomelingen, die het trauma vervolgens zullen ervaren in de vorm van waanvoorstellingen of symptomen.⁴ Het valt ook te begrijpen dat het delen van hun verhaal misschien een vorm van genezing mogelijk maakt voor de tweede generatie, waardoor zij hun familiegeschiedenis en de erfenis van de Shoah kunnen verwerken en accepteren. En het kan de dialoog, soms de verzoening, binnen families en gemeenschappen die door het trauma van de Shoah zijn getroffen, vergemakkelijken.

Ten slotte dienen de getuigenissen van de tweede generatie als een krachtig tegengif tegen ontkenning en revisionisme, door te

getuigen over de ervaringen en herinneringen van de overlevenden en hun nakomelingen. Ze gaan pogingen om de realiteit van de Shoah te verdraaien of te minimaliseren, deels tegen, door het belang van waarheid, herinnering en verantwoordelijkheid te herbevestigen. Getuigenissen van de tweede generatie over de Shoah zijn kortom gerechtvaardigd en belangrijk voor het bewaren van de herinnering, het begrijpen van intergenerationeel trauma, het bevorderen van de genezing en de verzoening en het voorkomen van vervorming of ontkenning van de geschiedenis. Het draagt bij aan een completer en genuanceerder inzicht en bevordert empathie, begrip en herinnering.

Kunnen de getuigenissen van de tweede generatie (dus over het (over)leven van hun ouders) een inbreuk vormen op de privacy van de overlevenden, omdat ze hun eigen ervaringen toevoegen en die dateren van na de Tweede Wereldoorlog?

Hoewel het delen van familie verhalen en ervaringen belangrijk is voor het behoud van de herinnering en het begrijpen van de impact van de Shoah, is het cruciaal deze kwestie met gevoeligheid en empathie te benaderen. De zogenaamde tweede generatie moet zich bewust zijn van de beperkingen en alleen die informatie delen waar de overlevenden

den zich op hun gemak bij voelen. De getuigenissen van de tweede generatie bevatten echter vaak eigen ervaringen, die kunnen dateren van na de Tweede Wereldoorlog. De integratie van die ervaringen kan het verhaal extra context en diepte geven. Het is echter essentieel een balans te bewaren tussen het eren van de ervaringen van de overlevenden en de erkenning van de unieke perspectieven van de tweede generatie. Het is ook belangrijk in te zien dat de interpretaties kunnen variëren en mogelijk niet volledig recht doen aan de complexiteit van de ervaringen van de overlevenden. De tweede generatie moet de getuigenis dus benaderen met dit in gedachten, wat inhoudt dat ze de waardigheid van de overlevenden respecteert en ervoor zorgt dat de getuigenissen bijdragen aan begrip en herinnering zonder schade of leed te veroorzaken, kortom met fijngevoeligheid, respect en ethische consideratie. Een subtiel evenwicht.

En wat met de 3^e generatie? Veel overlevenden hebben 'een generatie overgeslagen' in hun getuigenis; het viel hen makkelijker het aan hun kleinkinderen te vertellen!

De kleinkinderen, hoewel verder verwijderd van de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog, zijn om een aantal redenen van onschatbare waarde. Zelfs als de

overlevenden hun ervaringen niet direct met hun kinderen hebben gedeeld, hebben ze er misschien voor gekozen dit wel te doen met hun kleinkinderen. Deze overdracht van kennis zorgt ervoor dat de herinnering blijft voortbestaan bij de toekomstige generaties. Net als de tweede generatie genereert de derde generatie interpretaties en reflecties op basis van familie verhalen en overerving. Ze kunnen onderzoeken hoe de verhalen en ervaringen van hun grootouders hun eigen identiteit, waarden en gezichtspunten over de geschiedenis en de mensheid hebben beïnvloed. Net zoals de getuigenissen van de tweede generatie, dragen die van de derde generatie bij aan het onderwijs door inzichten te verschaffen in hoe herinneringen worden overgedragen en geïnterpreteerd over de grenzen van verschillende generaties heen. Deze jongeren richten zich gemakkelijker tot hun eigen generatie en kunnen die op een geheel andere manier bereiken, met een andere, maar eveneens legitieme boodschap die zich inschrijft in de huidige bekommernissen.

Het lijden is niet hetzelfde, en soms is het er helemaal niet meer, maar de empathie en het luisteren zijn heel sterk aanwezig. Voor de overlevenden gaat het er niet langer om hen te beschermen, maar aan hen een boodschap over te brengen – vaak vanwege de opkomst van extremisme of antisemi-

fisme – om hen bewust te maken van hun verantwoordelijkheid in de samenleving. Deze getuigenissen van de derde generatie leggen een brug tussen het verleden en het heden en illustreren hoe het erfgoed van de Shoah voortleeft en familierelaties, culturele identiteiten en collectieve herinneringen blijft vormgeven. Ze zijn een antwoord op de uitdagingen van het heden. ■

Viviane TEITELBAUM

(1) https://www.researchgate.net/publication/249879793_Second-Generation_Testimony_Transmission_of_Trauma_and_Postmemory

(2) *Filiation catastrophique et travail de mémoire après la Shoah : quand la libre réalisation de l'arbre généalogique est au service de l'historicisation*. Muriel Katz-Gilbert, Manon Bourguignon, Giuseppe Lo Piccolo In *Dialogue* 2016/3 (n° 213), pag. 69 tot 82

(3) Nathalie Zajde, "Souffle sur tous ces morts et qu'ils vivent", éd. Odile Jacob, 1993

(4) Tussen collectief geheugen en familiegeheugen: De erfenis van een trauma, Irène Mathier

BESTE LEZERS,

Met dit nummer sluiten we het jaarthema 'zich heropbouwen' af. Tijdens de vier nummers werd zowel de heropbouw van de overlevenden uitgewerkt, net als die van de naasten onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog en diens kinderen. Vermeldenswaardig in dit slotnummer is het jubileumnummer 50 van het pedagogische bulletin *Sporen van Herinnering*. Vele waters werden doorzwoomen tijdens het meer dan tienjarig bestaan van deze sinds september 2011 vernieuwde pedagogische zuil van de vzw Auschwitz in Gedachtenis. Ten slotte staat er mij nog het jaarthema voor het schooljaar

2024-2025 te onthullen: de nazi-peritocide, de moord op de "nuttelozen". Vanaf september zullen tijdens het schooljaar 2024-2025 vier nummers verschijnen die de moord op mensen die volgens nazimaatstaven als nutteloos werden beschouwd. Namens de medewerkers van de vzw Auschwitz in Gedachtenis wens ik u allen te danken voor jullie trouwe steun en interesse die jullie betuigen en aldus ons werk valoriseren. ■

Johan Puttemans
Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

De vier werken die als cover gebruikt worden voor *Sporen van Herinnering* 2023-2024, zijn van de hand van Jarek Kubicki, geboren in 1976 in Gdańsk, Polen, kunstenaar, fotograaf en creatief directeur. Hij is afgestudeerd aan de middelbare school voor schone kunsten in Gdynia en aan de Academie voor schone kunsten in Gdańsk. Kubicki woont in Warschau waar hij werkt bij een reclamebureau als creatief directeur en ontwerper is van o.a. covers voor boeken en muziekalbums. Hij nam deel aan ontelbare collectieve tentoonstellingen doorheen heel Europa. Alle copyright: kubicki.info

CHANTAL, MARIANNE, SARAH, JULIA VIER KUNSTENARESSEN IN DE SCHADUW VAN DE SHOAH

Four Sisters is een tentoonstelling die in het Joods Museum van België liep van 24 maart tot 27 augustus 2023. Deze volgde het parcours van Chantal, Marianne, Sarah en Julia. Vier zussen van verschillende ouders. Vier vrouwen die de herinnering aan de Holocaust deelden, die overleefden dankzij hun veerkracht en die van hun naasten. Vier vrouwen die zich hebben gevormd met een kracht en een toewijding die hen vandaag tot voorbeelden van leven en vrijheid maken. We wijden de rubriek Actualiteit van de vier nummers van Sporen van Herinnering 2023-2024 aan deze vier Joodse kunstenaressen die vragen stelden over de zware last van de overdracht en over de krachten van een versnipperde cultuur in diaspora.

Chantal Anne Akerman, geboren te Brussel op 6 juni 1950, overleden in Parijs op 5 oktober 2015, was een Belgisch filmregisseur, actrice, auteur, producent en componist. Haar werk was van grote invloed op feministische filmmakers en de avant-gardecinema in het algemeen. Op 17-jarige leeftijd gaat Akerman naar de Brusselse filmschool INSAS (*Institut National Supérieur des Arts du Spectacle et des Techniques de Diffusion*). Akerman stopt na het eerste semester om de kortfilm *Saute ma ville* te maken; ze financiert de kosten van de film door diamant aandelen te verhandelen op de Antwerpse beurs.

Haar vader was Alexis Akerman, haar jongere zus heet Sylviane Akerman. Haar moeder, Natalia (Nelly), had Auschwitz overleefd, waar Akerman's grootouders de dood vonden. Chantal en haar

moeder waren van jongs af aan uitzonderlijk hecht; deze band en het familiale oorlogsverleden spelen een grote rol in haar werk. In *News from Home* (1976) dienen de brieven van Akerman's moeder, waarin alledaagse gezinsactiviteiten worden geschetst, als soundtrack voor de film. De film *No Home Movie* uit 2015 speelt zich af in het appartement (vooral in de keuken) van haar moeder en draait volledig rond de moeder-dochterrelatie. De film verkent kwesties van metempsychose en het eindshot fungeert als een soort *memento mori* voor (het appartement van) de moeder.

In 2013 vliegt Chantal van New York naar Brussel om voor haar moeder te zorgen omdat Natalia Akerman stervende is. Tussen de zorgtaken door schrijft ze *Ma mère rit*, een boek over haar

kindertijd en de ontsnapping van haar moeder uit Auschwitz. Het boek is zowel een distillatie van de thema's die Akerman gedurende haar creatieve leven nastreeft, als een relaas van een typische moeder-dochterrelatie. Het boek kent vele perspectiefwendingen en herinnert aan de stijl van Gertrude Stein, door zijn eenvoud, zijn herhalingen, zijn spaarzame interpunctie en lijnbreuken. Het boek bevat zowel familiefoto's als stills uit de films van Akerman.

Akerman beweert dat ze op 15-jarige leeftijd, na het bekijken van *Pierrot le fou* van Jean-Luc Godard (1965), besloot om filmmaker te worden. De film hielp haar ontdekken hoe filmmaken haar kon doen ontsnappen aan het kleinburgerlijke leven, haar van de mainstream kon doen afwijken. In 1968 toont Akerman, op aansturen van André Delvaux,

De creatie van dit fresco, die een scène uit de legendarische film *Jeanne Dielman, 23, quai du Commerce, 1080 Bruxelles* voorstelt, was de wens van het Schepencollege voor Cultuur van de Stad Brussel, ter ondersteuning van de beslissing van het Schepencollege voor Urbanisme om de centrale berm langs de Handelskaai om te dopen tot de Chantal Akermanlaan. Dit fresco, gelegen Sint-Andriesstraat 2, 1000 Brussel, werd in september 2023 geschilderd door kunstenaar Alba Fabre Sacristán

haar eerste film *Saute ma ville* aan filmmaker, filmwetenschapper en schrijver Eric de Kuyper. Hij zendt deze uit in zijn programma *De andere film* op de toenmalige BRT. De film was volledig gedraaid in haar moeders' keuken in Brussel. In 1971 verhuist Akerman naar New York. Ze vult er haar dagen met het uitvoeren van merkwaardige jobs, het bekijken van experimentele cinema en blijft daarnaast ook zelf films maken. In de *Anthology Film Archives*, de cinema van filmmaker Jonas Mekas, kijkt ze naar films uit de Amerikaanse underground van Michael Snow, Andy Warhol en andere avant-gardisten.

Daar maakt ze haar eerste langspeelfilm, de stille film *Hotel Monterey* (1972) en de daaropvolgende korte films *La Chambre 1* en *La Chambre 2*. Alle drie worden ze gekenmerkt door het gebruik van lange takes. Deze langgerekte scènes oscilleren tussen vorm en inhoud: net zoals bij structuralistische films (niet te verwarren met het literair en filosofische structuralisme) is de vorm van de film primordiaal. In 1973 keert Akerman terug naar België, en in 1974 krijgt ze kritische erkenning voor haar speelfilm *Je, Tu, Il, Elle*. Chantal Akermans belangrijkste film, *Jeanne Dielman, 23 Quai du Commerce, 1080 Brussel*, komt

uit in 1975. Akerman is dan 25, jonger dan Orson Welles toen hij *Citizen Kane* maakte en jonger dan Jean-Luc Godard toen hij *A bout de souffle* maakte. De film wordt beschouwd als een van de grootste voorbeelden van feministisch filmmaken en maakt haar in één klap wereldberoemd.

Het is een hypnotiserende, real-time studie van de verstikkende routine van een weduwe van middelbare leeftijd. Het hoofdpersonage, vertolkt door Delphine Seyrig, vult haar dagen met huishoudelijke taken en de zorg voor haar zoon. Door zich thuis te prostitueren probeert ze de eindjes aan elkaar te knopen. Door mid-

◀ In 2006 neemt Akerman tegen haar zin een opdrachtfilm aan, maar zet deze compleet naar haar hand

© AMIP

© Publiek domein

del van langdurige shots en herhaling wordt de kijker naar een korte, maar gewelddadige climax geleid. Bij de release van de film noemt het tijdschrift *The New York Times* 'Jeanne Dielman' het 'eerste feministische meesterwerk in de geschiedenis van de cinema'. De film werd onder andere door de *The Village Voice* uitgeroepen tot de 19^e grootste film van de 20^e eeuw en in 2022 werd de film verkozen tot 'beste film aller tijden' door het *British Film Institute*. In 1991 is Akerman lid van de jury van het 41e Internationale Filmfestival van Berlijn. In 2006 neemt Chantal Akerman tegen haar zin een opdrachtfilm (een documentaire over Israël) aan, maar zet die naar haar hand; het resultaat is het erg persoonlijke werk *Là-bas*. Ze gebruikt voice-over bij hyperrealistische stilstaande opnames, opgenomen in Tel Aviv en gemonteerd in Parijs. De film raakt aan al haar vaste thema's: haar ballingschap, de ballingschap van anderen, het terugtrekken in zichzelf, tijd, ruimte en huishoudelijke taken. De conclusie van de film luidt: 'Het paradijs bestaat niet'. In 2011 treedt ze toe tot de faculteit

van het *MFA Program in Media Arts Production* aan het City College van New York als vooraanstaand docent en wordt de eerste *Michael & Irene Ross* gasthoogleraar in Film/Video & Joodse Studies. Vanaf midden jaren 1990 gaat ze zich ook toeleggen op het maken van video-installaties. Hoewel Akerman vaak gesitueerd wordt binnen het feministische en queerdenken, heeft de filmmaakster zich hier zelf niet zo over uitgesproken. Ze verzette zich tegen etiketten met betrekking tot haar identiteit als 'vrouwelijk', 'Joods' en 'lesbisch'. De filmmaakster pleitte voor een veelheid aan expressie, door uit te leggen dat 'wanneer mensen zeggen dat er een feministische filmtaal bestaat, het is alsof ze zeggen dat er maar één manier is voor vrouwen om zich te uiten'. Ze beweerde dat er evenveel verschillende filmische talen als individuen zijn. Het feministische idee dat het persoonlijke politiek is, vinden we ook bij Akerman terug. Haar films zijn echter geen volledig transparante, accurate weergaves van de sociale realiteit en kunnen dus niet bij vaste categorieën zoals 'dé vrouw' of 'het

feminisme' worden ingedeeld. Chantal Akerman heeft zich nooit ergens thuis gevoeld. Ze woonde afwisselend in Parijs en New York, maar Brussel was de thuisstad waarnaar de geroemde filmmaker soms noodgedwongen moest terugkeren voor familie zaken. Haar Poolse ouders trokken na de Tweede Wereldoorlog naar België en baatten in Brussel een meubelwinkel uit. Naast uitstapjes naar de Belgische kust was Brussel de voornaamste plek waar de familie Akerman tijd doorbracht. Moeder Natalia was getraumatiseerd door de jaren die ze als tiener in Auschwitz had doorgebracht, en voelde zich in Brussel veilig. Chantals rusteloosheid was voor Natalia dan ook onbegrijpelijk: waarom zou ze iets anders willen dan een rustig appartement met degelijke meubels? Jarenlang kampt Chantal Akerman met manische depressie. Ze herinnert zich haar eerste mentale breakdown op 34-jarige leeftijd. In oktober 2015 komt ze om het leven door zelfdoding. ■

Georges Boschloos
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

“HIJ ZAT IN HET CONCENTRATIEKAMP AUSCHWITZ”

HET BELANG VAN DE JUISTE WOORDEN TE GEBRUIKEN TIJDENS EEN GETUIGENIS

Haast iedereen kent Auschwitz. Het oord is meer dan een plaats in het huidige Polen; de Poolse stad Oświęcim (door de nazi's geermaniseerd tot Auschwitz) is een symbool geworden. Het collectieve geheugen heeft 'Auschwitz' onthouden met allerhande verwarren tot gevolg: het concentratiekamp werd verward met de gaskamers (spreekt men niet al te vaak over 'vernietigingskamp' – een term die op zich niet standhoudt aangezien er in moordcentra geen kamp voor gedetineerden aanwezig was), de overlevende overleefde bij wijze van spreken de gaskamers en niet het dagelijkse kampleven en dergelijke meer. De tweede generatie, die vandaag de taak op zich neemt om te getuigen over hetgeen hun ouders hebben meegemaakt, spreekt niet enkel over zijn of haar ervaring met hun ouder(s), maar getuigt in eerste instantie om het verhaal van hun ouders te vertellen. Aangezien deze tweede generatie, van goede wil, niet altijd historisch geschoold is, krijgen de deelnemers, alvorens naar scholen te gaan om hun verhalen door te geven, een opleiding over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Shoah. Hierbij wordt hen ook op het belang gewezen een correcte en historisch te verantwoorden terminologie te gebruiken, zodat hun verhaal gerechtvaardigd past binnen het verhaal van de geschiedenis.

Zoveel meer dan louter een getuigenis

Uiteraard is het de bedoeling dat het unieke verhaal van elke getuigenis naar voren komt. Niet enkel de eigen ervaring is hierbij van belang, maar ook hoe het unieke verhaal van hun ouders binnen de historische feiten past. Deze vormen als het ware de kapstok van de getuigenis en het te vertellen persoonlijke verhaal. Zonder een duidelijke geschiedkundige omkadering, riskeert de leerling de getuigenis in het gehele verhaal te mislopen en eventueel de draad te verliezen. Belangrijke historische momenten in de geschiedenis, waarbij soms kille en betekenisloze data angstaanjagend kunnen zijn voor leerlingen uit het secundair onderwijs, kunnen vervangen worden door belangrijke gebeurtenissen. Het overlopen van een historische tijdslijn kan betekenis geven aan leerlingen, aan de getuigen van de tweede generatie en het verhaal van zijn/haar ouder tijdens de oorlog, maar ook aan de leerkracht en

diens lessen. Herhalen kan nooit kwaad, integendeel zelfs; wanneer een externe persoon de reeds door de leerkracht aangehaalde materie verwerkt in zijn/haar getuigenis, dan komt dit iedereen ten goede.

Historisch en maatschappelijk belang

Een geïnteresseerde persoon meldt zich aan bij de SSJ waar hij/zij uitgenodigd wordt om zijn/haar verhaal te doen. Dit verhaal, zowel de gebeurtenissen van de ouders als zijn/haar eigen ervaring, wordt gehoord. Wanneer een nieuwe groep van getuigen van de tweede generatie gevormd wordt, krijgt elke deelnemer bij aanvang van de 'opleiding' een historische vorming. Dit heeft als voordeel dat, wanneer hij/zij zijn/haar specifieke verhaal zal uitwerken, de historische feiten kunnen verwerkt worden in de getuigenis. Tevens worden pedagogische elementen aangereikt die nuttig zijn tijdens de uiteenzetting in de klas: het maken van een

PowerPointpresentatie, het chronologisch uitwerken van het verhaal van de ouders, een gerechtvaardigde houding aannemen en het leren spreken voor een groep (voor zij die nooit voor een klas of een groep hebben gestaan). Deze vorming wordt afgerond met een voorbeeldgetuigenis van iemand van de tweede generatie, zodat de nieuwe groep zich kan voorbereiden op zijn/haar specifieke getuigenis. Tijdens deze voorbereiding worden zij steeds bijgestaan door professionelen op zowel historisch als op pedagogisch vlak. Elke nieuwe getuige brengt zijn/haar verhaal voor de groep. Deze voorstelling wordt gezamenlijk geanalyseerd en op- en/of aanmerkingen moeten de getuigenis verbeteren. De voor hen voor de hand liggende termen en oorden zijn niet steeds zo vanzelfsprekend voor een breed publiek, en nog minder voor schoolgaande kinderen. Termen zoals: (het verschil tussen) een concentratiekamp en een moordcentrum, getto, Jiddisch,

Vele getuigen van de tweede generatie krijgen vragen over hun belevenis als kind van een Shoah-overlevende

© koret.org

American Jewish Joint Distribution, pogrom, *Kristallnacht*, dodenmarsen, enzovoort moeten steeds opgehelderd worden om de getuigenis duidelijk te kaderen in het algemene verhaal van de Tweede Wereldoorlog. De bedoeling hierbij is om op een verantwoorde manier, en met het in acht nemen van wetenschappelijke historische feiten en gebeurtenissen, met de geschiedenis om te gaan tijdens de getuigenis. Het is onnodig, en te allen tijde te vermijden, een extra pathos en medelijden op te wekken door een niet te verdedigen onjuiste terminologie aan te wenden om zijn/haar verhaal 'kracht' bij te zetten. Een feitenkennis is een respectvolle toenadering tot leerlingen, leerkrachten en geïnteresseerden tijdens het brengen van een eigen familieverhaal in dit geheel.

Deze opleiding en voorbereiding worden begeleid door historici en pedagogen. Hun verhaal eindigt hier echter niet; tot hierbij betrof het enkel het leven van hun fami-

lied. Na de uiteenzetting van de historische en familiale feiten is het tijd voor een vragenronde. Opmerkelijk hierbij is dat het merendeel van de gestelde vragen het leven van de getuige zelf aanbelangt. Hierbij treedt de getuige – die zich in het begin eerder reduceert tot de spreekbuis van het verhaal van hun ouders – op de voorgrond; niet enkel het verhaal van hun ouders interesseert en intrigeert, ook hun belevenis in dit alles is interessant voor een groep of een klas.

Getuigenis, en geen therapie

Tijdens de 'opleiding' van een nieuwe groep getuigen wordt aandacht besteed aan de pedagogische meerwaarde voor een groep kinderen. Het zou onmenselijk zijn te verwachten dat deze tweede generatie emotie- en gevoelloos het verhaal zou brengen. Uiteraard zijn en blijven wij allen mensen van vlees en bloed met emoties, voornamelijk wanneer dit het verhaal van de ouders, die trouwens voor het

merendeel overleden zijn, gaat. Tijdens de eerste uiteenzetting voor de interne groep, wordt belang gehecht aan de psychologische factor van de persoonlijke last die sommige getuigen kunnen ondervinden wanneer zij, voor de meesten voor het eerst, het verhaal van hun ouders brengen. Wat te allen tijde vermeden moet worden, is dat een getuigenis voor een klas uitdraait op een soort van 'groepstherapie'. Een gezond evenwicht moet gevonden worden tussen de niet uit te sluiten emoties die de getuigenis meebrengen, en een familieverhaal dat de getuige van de tweede generatie ongezone stress zou bezorgen. Hierbij kan de eerder kille geschiedkundige achtergrond een barrière vormen zodat tijdens de getuigenis soms afstand genomen kan worden van de persoonlijke invulling en emotie.

Johan Puttemans
Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

RAMPSPOED IS MIJN MUZE

Art Spiegelman, een Amerikaanse auteur en illustrator wiens Holocaustverhalen *Maus I: A Survivor's Tale: My Father Bleeds History* (1986) en *Maus II: A Survivor's Tale: And Here My Troubles Began* (1991) zijn beroemdste werk werd, wordt geboren op 15 februari 1948 in Zweden als zoon van de Poolse Joden en Holocaust-overlevenden Vladek en Anja Spiegelman. Spiegelman emigreert in 1951 met zijn ouders naar de Verenigde Staten. Zijn oudere broer, Richieu, sterft als slachtoffer van de Holocaust, vier jaar voor Art's geboorte. Tijdens Art's jeugd, spreekt zijn moeder af en toe over Auschwitz, maar zijn vader wil niet dat hij er veel vanaf weet. Het gezin vestigt zich in Queens, New York, en Spiegelman, geïnspireerd door het slimme artwork en de subversieve humor van *Mad magazine*, gaat striptekenen studeren. Wanneer zijn moeder sterft door zelfdoding, vernietigt zijn vader Anja's dagboeken.

Als tiener gaat hij naar de *Manhattan's High School of Art and Design* en begint een carrière als professioneel kunstenaar, waarbij hij illustraties verkoopt aan de *Long Island Post*. Hij werkt twee decennia als bijdrager en ontwerper voor *Topps Chewing Gum*,

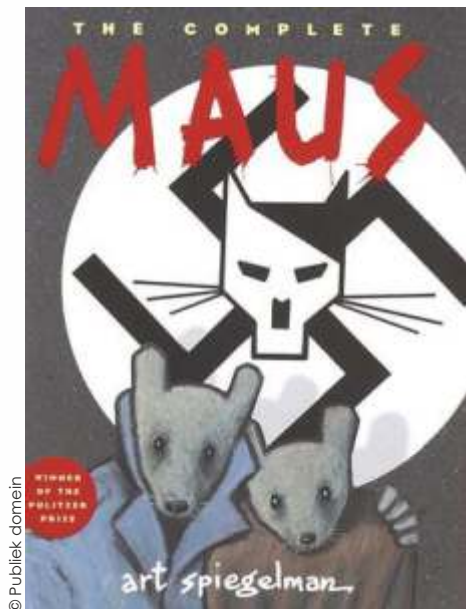
waar hij hielp bij het ontwikkelen van de zeer succesvolle *Garbage Pail Kids* en *Wacky Packages* ruilkaarten. Spiegelman studeert van 1965 tot 1968 aan de *State University of New York* in Binghamton en verkent de alternatieve stripwereld, vooral het werk van tegen-cultuuricoon R. Crumb. Na de zelfmoord van zijn moeder in 1968 verlaat Spiegelman de universiteit zonder zijn diploma te behalen en brengt het begin van de jaren 1970 door met het bijdragen aan de bloeiende *comics underground*. In 1972 publiceert hij twee strips die een breuk betekenden met zijn eerdere werk. De eerste is *Maus*, oorspronkelijk een verhaal van drie pagina's dat verschijnt in de *Funny Animals* bloemlezing van striptekenaar Justin Green. De tweede, *Prisoner on the Hell Planet*, was een poging om de zelfmoord van zijn moeder te begrijpen door middel van panelen die de gedurfde intensiteit van Duitse expressionistische houtsneden opriepen. Deze strips worden, samen met andere werken, in 1977 verzameld in *Breakdowns*.

In 1980 richt hij samen met zijn vrouw Françoise Mouly, *Raw* op, een anthologie van underground strips en grafisch werk. Het tweetal probeert hiermee *graphic novels*

en 'comix' (strips geschreven voor een volwassen publiek) aan een breder publiek te presenteren. Erkend als het toonaangevende avant-gardestripblad van zijn tijd, bevat *Raw* strips van Europese kunstenaars en een voorproefje van Spiegelmans eigen werk. Vanaf het tweede nummer van *Raw* (december 1980) hervat Spiegelman het verhaal van *Maus*, waarin hij de oorlogservaringen vertelt van zijn ouders, Vladek en Anja, beiden overlevenden van Auschwitz. Het verhaal is meeslepend door de ironische antropomorfe dierafbeeldingen – de Joden en Nazi's zijn getekend met de gezichten van respectievelijk muizen en katten –, de historische waarheidsgetrouwheid en de persoonlijke verhalen, maar ook complexer door het hedendaagse kader. Spiegelman portretteert zichzelf als de volwassen Artie Spiegelman, die het verleden van zijn ouders probeert te begrijpen en te reconstrueren terwijl hij omgaat met de erfenis van de dood van zijn moeder, zijn ouder wordende en vaak moeilijke vader en zijn eigen schuldgevoel. De literaire kwaliteit van *Raw* en *Maus* duwt de strips naar de *mainstream* en hun succes leidt ertoe dat Spiegelman gaat werken als

© Publiek domein

© Publiek domein

Vaak Spiegelman's beste werk genoemd: beiden gebaseerd op menselijke drama's

© Publiek domein

illustrator voor de *New York Times*, als cartoonist voor *Playboy* en als tekenaar en schrijver voor *The New Yorker*.

Het commerciële en kritische succes van *Maus* zal Spiegelman een 'Special Award' *Pulitzer Prize* opleveren in 1992 en een solotentoonstelling in het *Museum of Modern Art* in New York. Bovendien wordt *Maus II* een bestseller in de *New York Times* lijst. Het verschijnt aanvankelijk op de fictielijst, maar wordt verplaatst naar non-fictie nadat Spiegelman zelf een verzoek indient voor de overplaatsing op basis van de zorgvuldig onderzochte feitelijke scènes in het boek. De twee delen van *Maus* worden in meer dan 20 talen vertaald en in 1996 samen gepubliceerd als *The Complete Maus*.

In 2000 lanceren Spiegelman en Mouly *Little Lit*, een bloemlezing van strips voor kinderen die werk verzamelt van onder andere stripmakers Chris Ware, Neil Gaiman en Daniel Clowes, kinderboeken-auteurs Maurice Sendak en Lemony Snicket, en humorist David Sedaris. Hoewel Spiegelman succes boekt met luchtige lectuur voor jonge lezers – zijn *Open Me...I'm a Dog!* (1997) wordt goed ontvangen – wordt hij geïnspi-

reerd door de gebeurtenissen van 11 september 2001 om terug te keren naar de comix-vorm. Spiegelman verklaart dat 'rampspoed mijn muze is' en publiceert *In the Shadow of No Towers* (2004), een verzameling meditaties, getekend op groot formaat, over sterfelijkheid en de verstrekende gevolgen van die dag. In *MetaMaus* (2011) beschrijft Spiegelman het verhaal achter *Maus*. *Co-Mix: A Retrospective of Comics, Graphics, and Scraps*, een overzicht van zijn carrière, wordt gepubliceerd in 2013. Spiegelman wordt in 2005 benoemd tot *Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres*.

Voor Marianne Hirsch (*William Peterfield Trent Professor Emerita of English and Comparative Literature*) wordt Spiegelmans leven 'gedomineerd door herinneringen die niet de zijne zijn'. Zijn werk is er niet een van herinnering maar van postmemorie, een term die ze bedacht nadat ze *Maus* onder ogen kreeg. Dit beschrijft perfect de relatie van de kinderen van overlevenden met de overlevenden zelf. Hoewel deze kinderen de ervaringen van hun ouders niet hebben meegemaakt, groeien ze op met de herinneringen van hun ouders – de herinnering aan de

herinnering van een ander – tot dat de verhalen zo krachtig worden dat ze voor deze kinderen zelf herinneringen worden. De nabijheid van de kinderen creëert een 'diepe persoonlijke band' met de herinnering, hoewel ze er door 'generatieafstand' van gescheiden zijn. Omdat ze zelf niet in de kampen hebben geleefd, vinden ze het moeilijk om dit 'afgescheiden universum' te begrijpen of te visualiseren en voelen ze zich ontoereikend om het uit te beelden. In de psychologie wordt dit trans-generatie trauma of generatietrauma genoemd.

De herinneringen van Art's moeder Anja zijn opvallend afwezig in het verhaal, gezien haar zelfmoord en Vladeks vernietiging van haar dagboeken. Hirsch ziet *Maus* gedeeltelijk als een poging om haar geheugen te reconstrueren. Spiegelman geeft op veel manieren blijk van schuldgevoel: over zijn dode broer Richieu, van wie hij het gevoel heeft dat hij hem nooit kan evenaren, maar het kan ook voortkomen uit het feit dat hij zijn vader in zijn werk vaak op een onflatteuze manier afschildert. ■

Georges Boschloos
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

SOBIBÓR

EEN GLOEDNIEUW MEMORIAAL

Sobibór was één van de drie *Aktion Reinhardt* moordcentra en in gebruik tussen mei 1942 en oktober 1943. Naar schatting zijn er 180.000 mensen, overwegend Joods, omgebracht. Na de opstand van 14 oktober 1943 besloot de SS het moordcentrum te liquideren en alle sporen uit te wissen. Niemand mocht Sobibór terugvinden. De archeologie van Sobibór kent ondertussen een andere geschiedenis. In de periode 2000-2007 werden 'niet-invasieve' archeologische technieken zoals lidar (laserscanning), het gebruik van geofysische sensoren en de integratie met historische en hedendaagse luchtfotografie, toegepast om het terrein in kaart te brengen. Daarna volgden grote opgravingen die door een internationaal team van onderzoekers werden uitgevoerd en incidenteel zijn voortgezet tot 2022. Er werden ruim zestigduizend voorwerpen gevonden op de plek waar ooit het moordcentrum stond en sporen in de bodem gaven de laatste weg aan die de gevangenen hadden gelopen naar hun dood en de fundamente van de gaskamers. Deze vondsten spelen in het nieuwe museum en memoriaal in Sobibór een centrale rol. Hieronder foto's van het vernieuwde memoriaal, genomen in mei 2024, door Frédéric Crahay en Johan Puttemans.

© Stichting Auschwitz

© Stichting Auschwitz

© Stichting Auschwitz

© Stichting Auschwitz

© Stichting Auschwitz

© Stichting Auschwitz

DE AANGRIJPENDE ZOEKTOCHT NAAR EEN VERBORGEN FAMILIEGESCHIEDENIS

Een verrassend goed geschreven boek, gestut met een stevige portie informatie over Joodse cultuur en historische plaatsen die ertoe doen.

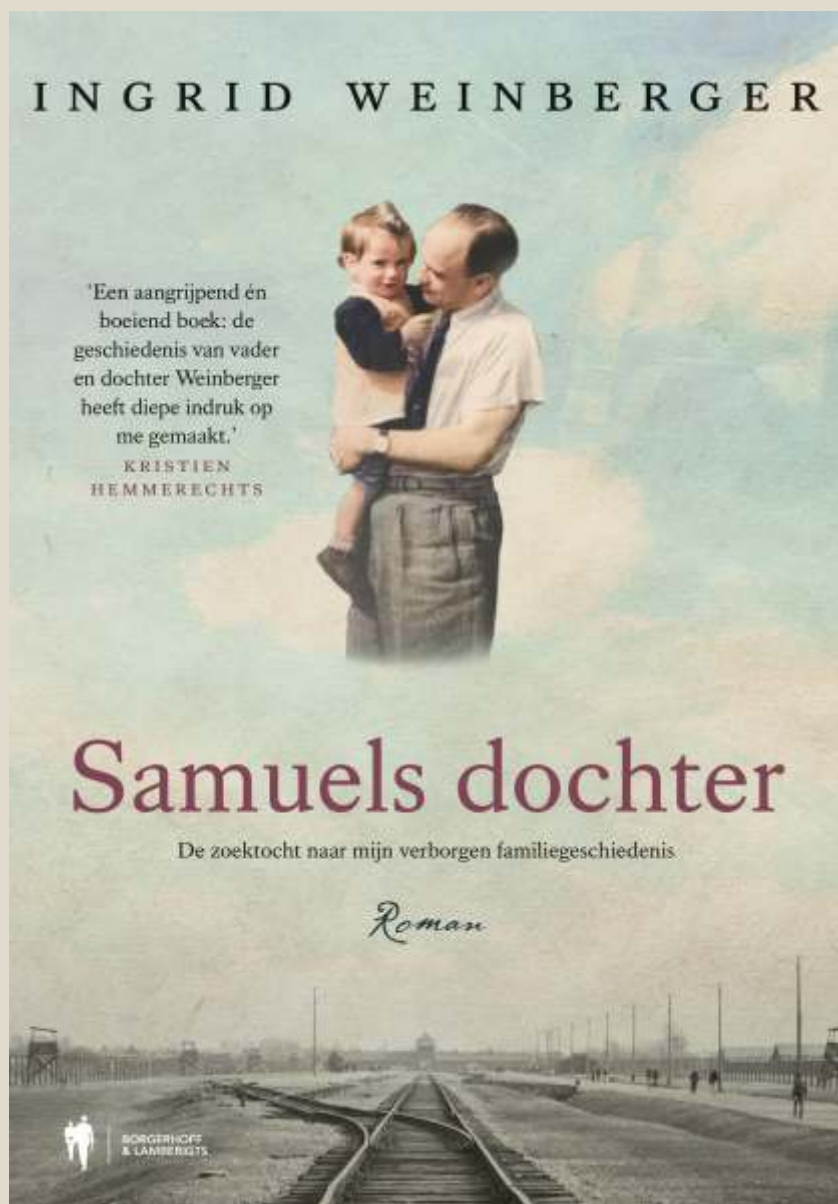
- Ingrid Vander Veken, auteur van *Verloren*

Ingrid Weinberger heeft door grondig archiefonderzoek een familiegeschiedenis geschreven die getuigt van grote moed, doorzettingsvermogen en een omvattende werkwijze die respect afdwingt.

- Paul De Keulenaer, bestuurslid vzw *Auschwitz in Gedachtenis*

Samuels dochter vult een leemte in de Holocaustliteratuur. Zelden onderzoeken nakomelingen met dergelijke gedrevenheid hun familiegeschiedenis en kunnen ze zo'n grondige studie voorleggen. De vervlechting van de herinneringen over hoe het is om op te groeien als kind van een overlevende van de Holocaust met de uitdagingen van onze multiculturele samenleving, maakt dit boek tot een uniek verhaal dat de traditionele Holocaustliteratuur overstijgt.

- Marc Verschooris, auteur van *Martha's labyrint*

Met kennis van het oorlogsverleden en van de historische feiten, vertrekt Ingrid Weinberger vanuit een persoonlijke betrokkenheid en blijft in dialoog met zichzelf, de zoekende dochter die zich de vraag stelt: wie ben ik, waar ga ik heen?

- Rosine De Dijn, auteur van *Overleven na de Holocaust*

Het verhaal van Ingrid Weinberger is gelardeerd met een prachtig geschreven zoektocht naar een eigen identiteit. Jood zijn vandaag, zo leert zij ons, is complexer dan de eenzijdige fixatie op zionisme en orthodoxie.

- Rudi Van Doorslaer, historicus en gasthoogleraar Universiteit Gent

VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS - STICHTING AUSCHWITZ
WOLSTRAAT 17/BUS 50 - 1000 BRUSSEL - TEL.: +32 (0)2 512 79 98

WWW.AUSCHWITZ.BE
INFO@AUSCHWITZ.BE

Eindredactie: Henri Goldberg
Hoofdredactie: Frédéric Crahay, Johan Puttemans
Redactiesecretaris: Georges Boschloos
Redactiecomité: Dirk Lagast, Jean Cardoen, Dimitri Roden, Fabian Van Samang, Anne-Sophie Van Vyve
Vertalingen naar het Nederlands: Rudy Trullemans
Graficus: Georges Boschloos

Met de steun van:

 **nationale
loterij**
MEER DAN SPELEN